

Оксана ПУХОНСЬКА

ПОСТТОТАЛІТАРНА ПАМ'ЯТЬ У СУЧАСНІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ: УКРАЇНСЬКА ВЕРСІЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (36) 2016

УДК 82.091: 161.2

Пухонська О. Посттоталітарна пам'ять у сучасній літературній інтерпретації: українська версія; 10 стор.; бібліографічних джерел – 6, мова – українська.

Анотація. У статті досліджено основні етапи становлення дискурсу посттоталітарної пам'яті в українській літературі. Увага західних дослідників до травматичного досвіду суспільства, трансформованого в культурних (найбільшою мірою літературних) текстах значно зросла після Другої світової війни. Основні акценти в наукових студіях цього типу зосереджувались передусім на вивченні травматичного досвіду жертв нацизму, зокрема Голокосту. Дещо не зауваженою у цьому контексті залишилась тоталітарна політика Радянського Союзу, яка після перемоги у війні зросла із новою силою.

Українські студії над травматичною пам'яттю зосереджені саме на дослідженні наслідків радянського геноциду супроти вітчизняної історії, культури, літератури. Переживши кілька потужних зрушень національної свідомості вже після здобуття незалежності суспільство повертається до проблем не зауваженої досі витісненої травматичної пам'яті радянського минулого. Значною мірою це відображається на змісті літератури, котра стає своєрідним лаканівським дзеркалом.

Ключові слова: література, пам'ять, дискурс, національна ідентичність, тоталітаризм, колоніалізм.

Перманентно апелюючи до ХХ століття як найбільш травматичного періоду, не можливо оминати увагою той факт, що всі події, так чи так пов'язані із болючим досвідом, є наслідками антигуманної політики тоталітаризму, що на десятиліття паралізував процес національного самовизначення практично всієї Європи. Найбільшою мірою, як відомо, ці наслідки відчутні в країнах пострадянського простору, де традиції тоталітарної ідеології вкорінилися надмір глибоко, досі відлунуючи в різних виявах суспільного буття. Успадкувавши найбільш ефективні моделі імперіальної традиції, тоталітаризм водночас мав досі незнані людством вкрай жорстокі методи організації суспільства, передусім на захоплених територіях. Минуле не залишилося у минулому. Більше того, це минуле свого часу не трансформувалося у суспільний дискурс, а відтак було позбавлене будь-яких інтерпретацій. Воно досі триває в непроговореній травмі, а відтак значною мірою вирішує перебіг історії актуальної. Акцентуючи дослідницьку увагу на культурній (передусім літературній) версії минулого сьогодні, звертаємо увагу на його нове прочитання, яке наділяє травматичний досвід суспільства голосом, що врешті набуває змісту й апелює до раціональної свідомості соціуму.

В українській соціогуманітаристичній пам'яті як засіб подолання посттоталітарної травми і власне як соціокультурне явище, конче необхідне для формування незалежного суспільства, стає об'єктом досліджень доволі пізно – лише наприкінці 1990-х. Якщо в європейських гуманітарних студіях пам'ять стала предметом досліджень ще у 20-х роках минулого століття (взяти до уваги хоча б працю М. Альбакса «Соціальні рамки пам'яті» (1925)), згодом ця проблема розвинулася у цілий науковий дискурс із

різноманітними класифікаціями та інтерпретаціями, то вітчизняна наука у 1990-х могла запропонувати доволі обмежений спектр вивчення пам'яті як суспільно значущого явища. Тобто, вже у дослідженнях Альбакса маємо чіткі дефініції пам'яті історичної, колективної, індивідуальної. Юрій Лотман запропонував поняття «культурної пам'яті», яке пізніше детально опрацювали Ян і Аляйда Ассмани, Поль Рікер репрезентував свою схему дослідження, в яку вклав такі важливі елементи, як історія, пам'ять і забуття, а П'єр Нора свого часу зосередив пильну увагу на національній специфіці проблеми.

У працях українських істориків ішлося про історичну пам'ять, яку, однак, відрізняли від власне історії. Культурологічне, в тому числі і літературознавче розуміння пам'яті, як зауважено вище, засвоєння вже напрацьованого у світовій гуманітарній науці категоріального апарату, разом із досвідом різнохарактерності студій над пам'яттю, а також напрацьовання власних наукових стратегій та створення українського дискурсу проблеми відбувається після спроб дослідників повернути в науковий та суспільний дискурс насамперед об'єктивну (наскільки це можливо) історію. Разом із поверненням в культуру заборонених десятиліттями імен та творів, дослідники зіштовхуються із тим, що насправді стоїть за історією тривалого їх замовчування та заборон і яким чином це впливає на свідомість сучасного суспільства.

Зростання інтересу української культури і науки до минулого із тривалим запізненням пояснюється, звичайно, як і розгубленістю в незвичних умовах «вседозволеності», коли уваги заслуговують і факти досі заборонені і щойно відкриті, і ті, які виникають «тут і тепер», так і формуванням дослідницьких пріоритетів, разом

зі спробами відродження культурної та наукової традиції і намаганнями влитися у західний мейнстрім постколоніальних студій. Знаковими у цьому контексті виявилися праці Тамари Гундорової, Ярослава Поліщука, Оксани Забужко, Миколи Рябчука, Ярослава Грицака, Гелінади Грінченко тощо.

Літературну версію інтерпретації тоталітарної пам'яті варто розглядати у щонайменше трьох проблематичних площинах: *хронологічній, поколіннєвій, соціальній*. У пропонованому дослідженні звернемося до найбільш суттєвого аспекту – хронологічного. У цьому руслі тоталітарне минуле в його мемоаристичному вияві проявляється у художніх творах вже другої половини 1990-х років. Так, якщо герої Юрія Андруховича в опублікованій в 1993 році «Московіаді» прощається з імперією зла без особливих інтенцій до аналізу наслідків її експансивної і колоніальної політики, то вже герої «Сталінки» (1994) Олеся Ульяненка, «Польових досліджень з українського сексу» (1996) Оксани Забужко, «Дефіляди в Москві» (1997) Василя Кожелянка сягають до причин суспільного та індивідуального бездоріжжя. Вже під кінець 1990-х вилонюється проблема відсутності національної суб'єктності, закоріненої у наявності національної травми та у браку об'єктивного знання про причини цієї травми. Андруховичів Отто фон Ф. усвідомлює всю беззмістовність і кінечність системи, що захлинулася від крові і дешевого алкоголю. За його іронічною маскою проглядає увесь трагізм десятилітньої дифузії тоталітарного режиму із суспільною свідомістю мас та еліти, однак його переконання, що «не можна засиджуватися довго в тому місці, де ти покінчив із собою» [1, с. 150], засвідчує радше прагнення вирватися із цього апокаліпсису, аніж потребу його вербальної реанімації. Ідеться про свідоме витіснення пам'яті. Минуле має залишитися в минулому, стати історією, яка, на відміну від спогаду, є знанням, а не досвідом. Однак вже у цьому творі автор робить виразні натяки на те, що десятиліття тоталітарної деформації національної свідомості не минуть безслідно. Метафорична «куля в черепі» героя є власне перспективою до активізації теми травми, що проявляється вже у світобаченні і поведінці героїні «Польових досліджень...». Оксана дошукується причин безсуб'єктності у національній травмі Голодомору, репресій, війни тощо. Персонажі цього роману, як і герої В. Кожелянка та О. Ульяненка, засвідчують неможливість уникнути наслідків десятиліттями твореного проекту *homosovieticus*, що підкреслює також переконання Андруховичевого Отто фон Ф., за яким, «тепер майже всі ми такі. І залишається нам найпереконливіша з надій, заповідана славними предками: якось то воно буде» [1, с. 150].

Черговим етапом становлення пам'яті в українській літературі є перше десятиліття 2000-х. Знакову роль у активізації посттоталітарної пам'яті відіграють суспільні акції і протести, спрямовані проти як політичної, так і культурної експансії з боку Росії. Колонізація України, як виявилось, не завершилась із розпадом Радянського Союзу. Однак, як слушно зауважує Ярослав Поліщук, вже із початком нового тисячоліття трансформується саме суспільство, «відбуваються драматичні зміни у світогляді та ментальності сучасних українців, у їхніх морально-етичних настановах [4, с. 165]. Публікується ряд літературних творів абсолютно іншого характеру. Опублікований у 2003 році роман Леоніда Кононовича «Тема для медитації» свідчить про перехід до якісно нового етапу в становленні літературної думки щодо тоталітарного минулого. Вже з перших сторінок роману пам'ять відіграє важливу роль. Ретроспективні пошуки причин сучасної роздоріженості засвідчують безсумнівну психологічну готовність героя Юра до реанімації минулого через спогади. Будучи на порозі життя і смерті, він усвідомлює, репрезентуючи позицію нової генерації українців, що, як зауважила Юстина Табашевська, ніколи не виражена і не усвідомлена травма немає жодного шансу, аби загоїтись, вона існує якби поза часом, на перетині цього минулого і сьогодення [6, с. 18]. Травматична пам'ять, що визначила долю героя, провокує його свідомий протест супроти завуальованої під незалежність «совкової» системи. Герой Кононовича, на відміну від літературних героїв 1990-х, не дошукується причин травми, він уже їх знає. Натомість він намагається зцілитися від неї через помсту. Юр у творі постає щонайменше в трьох іпостасях: як носій пам'яті народної; постпам'яті; власне індивідуальної пам'яті.

Апелюючи до тоталітарного дискурсу, автор порушує знакову тему *Іншого*, котрий не вписується ані в систему радянського виховання, ані в її видозмінену сучасну версію. Привиди минулого постають повсюди із навмисно витісненої суспільної пам'яті, яка через розвінчання тоталітарних міфів щойно-щойно набуває національних рис. Юровою «кулею в черепі» стає переданий бабою досвід Голодомору, коли ««...люди мерли <...> гордій трупар забирати їх не встигав, ото в бур'янах умре та й лежить тиждень, а коти да їжаки геть лице пообгризають не Собаки ні собак усіх половили та ше взимку поїли то люде щоб їх Звірота не жвакувала та білеє тіло не поневірjala до Кагатів ідуть та лягають коло ями та й ждуть поки Смерть прийде живцем Сину йшли на Цвинтар» [3, с. 170], та власний досвід боротьби із системою в образах шкільних учителів, університетського оточення, КГБ за право національної самоідентифікації ціною як метафоричного, так і ре-

ального вигнання. Вже цей твір Кононовича засвідчує той факт, що українська культура врешті готова заглянути в очі травматичному минулому, оживити його у спогадах, пропрацювати і витіснити із суспільної свідомості як таку, що має характер баласту на шляху до політичного, національного, інтелектуального, культурного поступу. Опираючись на психоаналітичну теорію фрейдистів, Зоф'я Поднесінська у дослідженнях літературного феномену подолання травматичної пам'яті зазначає, що саме таке «мовлення, виговорення стає рівнозначне з життям, життєвим обов'язком. А стагнація і мовчання – зі смертю» [5, с. 66].

Свою літературну версію пропрацювання минулого окреслює вже згадувана О. Забужко, номінуючи її «Музеєм покинутих секретів» (2010). На відміну від «Польових досліджень...», цей роман стає своєрідною акупунктурою, яка, активізуючи найбільш болючі точки національної пам'яті, намагається максимально заповнити білі плями суспільної травматичної свідомості. Саме пам'ять як досвід (на відміну від історії, яка, за П'єром Нора, є плодом наукової традиції) у романі Забужко стає не лише головною проблемою, а й головним персонажем, навколо якого автор локалізує власне історію. Явище художньої реінкарнації минулого вдало втілене і через композицію роману, де авторка на різних хронологічних зрізах показує тяглість болючого досвіду предків і сучасників, що значною мірою визначає поведінку її героїв. Забужко не ділить минуле на «до» і «після». Вона намагається вибудувати цілісну його мапу. Варто звернути увагу на те, що романістка не даремно однією з провідних проблем обирає дискусійну в історичній думці діяльність УПА на західноукраїнських землях. Конфронтація національно-визвольної боротьби, як відомо, останнім часом призводить до все гостріших її інтерпретацій, особливо в контексті Другої світової війни та німецької окупації. Очевидно, що досі даються взнаки, більше того – активно діють в рамках міжнародної дискримінації українців, насажені свого часу радянські стереотипи. Однак «Музей покинутих секретів», так само, як і «Століття Якова» (2010) чи «Соло для Соломії» (2013) Володимира Лиса, «Лицарі любові і надії» (2011) Лесі Романчук або «Танго смерті» (2013) Юрія Винничука переконливо доводять, що, на відміну від колоніальної політики як німецького, так і радянського тоталітарних режимів, український націоналізм завжди був передусім антиколоніальним.

У цю ж канву добре вписуються також «Записки українського самашедшого» (2011) Ліни Костенко. Це роман, який попри контроверсійні погляди дослідників щодо художньої вартості та історичної доцільності апелює до актуальної проблеми поколіннєвої рецепції минулого,

яке через глобалізаційні тенденції сучасного світу зазнає ризиків надалі залишитись на культурних маргінесах, а то і зникнути із культурного дискурсу загалом.

Існування третього етапу реактуалізації травматичної пам'яті засвідчує література після Революції Гідності. Під впливом трагічних подій осені 2013-зими 2014 та їх подальших наслідків художня література обирає два тематичні вектори вербалізації. Ідеться власне про події Євромайдану (романи «Вогняна зима» (2015) Андрія Кокотюхи, «Покров» (2016) Люко Дашвар, «Під крилами великої Матері» (2015) Степана Процюка) та про війну на Донбасі (твори «Іловайськ» (2015) Євгена Положія, «Маріупольський процес» (2015) Галини Вдовиченко, «Чорне сонце» (2015) Василя Шкляра, «Вірші з війни» (2014) Бориса Гуменюка тощо). Окрім, звичайно, занурення в актуальні події, що наслідком має так зване їх хронологічне картографування, вписування актуальної пам'яті в історію, відбувається чергове переосмислення радянського минулого. Так, події Революції Гідності неодмінно сприймаються у контексті тривалої боротьби супроти його привидів, присутніх не лише в моделі поведінки політичних еліт, але й неодмінно у свідомості соціуму. Андруховичева «куля в черепі» на цьому етапі чи не найгостріше дає про себе знати. Революція парадоксальним чином через повторну травму крові і смерті стає апологією звільнення від травми колоніальної. Це саме той випадок, коли, перефразовуючи Іллю Калініна, революційний катаклізм і його руйнівна сила не тільки не применшувались, а, навпаки, підкреслювались, і набували трансцендентного характеру [2]. Саме література, народжена Майданом і на Майдані, відображає актуальний процес віднайдення фундаменту ментального дому, тобто остаточного очищення національної пам'яті від багаторічного ідеологічного блюду, виявлення зазнаних кривд і травм, витіснення і применшення значення яких призвели до чергового „закривавлення” національної історії.

Літературна версія війни на сході України є чи не найсуттєвішим нервом, а відтак найвиразнішим виявом посттоталітарної версії минулого. Відомо, що міф для радянської тоталітарної системи був одним зі способів її легітимізації. Цей факт важливий тим, що у свідомості мешканців українського Сходу досі побутують переконання, за якими, як зауважив історик Олександр Зінченко, Росія, яку вони ідеалізують і до якої прихильні, – це передусім спадкоємиця Радянського Союзу. Причому, образ останнього у свідомості покоління 20-30-літніх є надмір зідєалізованим і насадженим засобами російської пропаганди передусім через засоби масової інформації. У контексті не розвінчаних радянських міфів перемога у Другій світовій війні є заслугою виключно радянського (читай – російсь-

кого) народу, що не має жодних національних рис. З такої точки зору, українці були позбавлені права на свою роль у перемозі. Звідси теж думка про те, що «правдиві українці» - це громадяни СРСР, а «неправдиві» – це націоналісти, котрі колаборували із нацистами. Постійне підживлювання таких міфів призвело до різкої ментальної роздільності, в результаті чого мешканці Західної і Центральної України сприймалися як «бандерівці», звичайно без фундаментального розуміння ролі, значення і власне самої постаті Степана Бандери в історії національно-визвольної боротьби. Цей міф зіграв чи не ключову роль у розв'язанні і підтримуванні війни на Донбасі.

Галина Вдовиченко, наприклад, у «Маріупольському процесі» намагається показати приклад пошуків порозуміння поміж Західною Україною, ідентичність мешканців якої тяжіє до свободи людини, до права індивідуального вибору і національної самоідентифікації, і Україною Східною, яка, навпаки, борониться перед будь-якими змінами, які неодмінно видаються загрозливими. Натомість «Лловайськ» Положія акцентує саме на наслідках тривалого перебування населення Сходу в полоні міфів про трагедію розпаду Радянського Союзу, конче необхідного об'єднання із Росією – так званим старшим слов'янським братом, про ефемерні злочини «бандерівців» і «націоналістів», котрі змушуватимуть їх зректися рідної їм російської мови, московського православ'я тощо.

Спільною ж рисою усіх творів про актуальну війну є наявність ментального поділу на *своїх* і *чужих* в межах однієї держави і однієї історії. Цікавим видається також явище підміни

понять. Тяжіння до європейських і гуманістичних цінностей, прагнення подолати посттоталітарну травму і відмежуватися від тоталітарного минулого мешканцями Сходу сприймається як сучасний вияв *фашизму*. Фашисти – це вже не гітлерівці, як побутувало досі (хоча, з історичного погляду, варто би було однак розмежувати поняття *фашизму* і *нацизму* у відповідності до їх походження і значення, що загалом не властиво ані радянській, ні російській ідеологіям), а всі ті, хто підтримує ідею європейських цінностей і національного демократичного розвитку.

Підсумовуючи, зазначимо, що Моріс Альбваск, а згодом і П'єр Нора доводять висновку, що пам'ять, не зважаючи на безпосередню причетність до минулого, є процесом, який разом із минулим не завершується. Більше того, своє існування як процесу вона підтверджує постійною присутністю цього минулого в теперішньому, позиціонуючи останнє як неповноцінне і безперспективне без оперття на пам'ять. У контексті посттоталітарного дискурсу художня література бере на себе не лише обов'язок пригадування, а й долання культурної амнезії та психотерапії травмованих націй, спільнот, індивідів. Нерідко така модель культурної інтерпретації минулого відбувається в результаті трагічних подій. Сучасна українська література виявилася потужним провідником поміж відновленням травматичної пам'яті минулого і творенням пам'яті сьогодення, яке досі терпить рецидив тоталітарної травми. Такий підхід, без сумніву, відкриває перспективу формування нової культурної і національної ідентичності, позбавленої тягара минулого.

Література

1. Андрухович Ю. Московіада. Роман жахів / Юрій Андрухович. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 152 с.
2. Калинин И. Историчность травматического опыта: рутина, революция, репрезентация / Илья Калинин // Новое литературное обозрение. – 2013. - №124 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/4145>
3. Кононович Л. Тема для медитації / Леонід Кононович. – Львів, 2006. – 231 с.
4. Поліщук Я. Из дискурсив і дискусій / Ярослав Поліщук. – Харків, 2008. – 286 с.
5. Podnieśńska Z. (Re)konstrukcja dzieciństwa traumatycznego / Zofia Podnieśńska // Trauma, pamięć, wyobrażenia. – Kraków, 2011. – S. 64-82.
6. Tabaszewska J. Trauma - kategoria estetyczna? / Justyna Tabaszewska // Trauma, pamięć, wyobrażenia. – Kraków, 2011. – S. 13-26.

Оксана Пухонская

ПОСТТОТАЛИТАРНАЯ ПАМЯТЬ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ ИНТЕРПРЕТАЦИИ: УКРАИНСКАЯ ВЕРСИЯ

Аннотация. Предметом исследования в данной статье являются основные этапы становления дискурса посттоталитарной памяти в украинской литературе. В западной гуманитаристике особый интерес к проблеме появился по окончании Второй мировой войны. Главным аспектом изучения стал травматический опыт жертв нацизма, особенно Холокоста. В этом контексте вопрос тоталитарной политики Советского Союза остался незамеченным до недавнего времени.

Украинская версия студии над памятью основывается именно на специфике советского геноцида против национальной истории, культуры, литературы. После революционных сотрясений национального

сознания, общество с новой силой возвращается к незамеченной до тех пор травматической памяти советского прошлого. Прежде всего, это отображается на художественной литературе, которая в таком случае становится своеобразным лакановским зеркалом.

Ключевые слова: литература, память, дискурс, национальная идентичность, тоталитаризм, колониализм.

Oksana Pukhonska

**POSTTOTALITARIAN MEMORY IN CONTEMPORARY LITERATURE INTERPRETATION:
UKRAINIAN VERSION**

Summary. In the article there are analyzed main stages of post-totalitarian memory discourse in Ukrainian literature. Attention of the western researchers to traumatic experience of society, transformed in cultural (most literary) texts has considerably increased after the Second World War. The main accents in scientific research of this type are concentrated first of all on studying of traumatic experience of the victims of Nazism, in particular Holocaust. A little not observed in this context there was a totalitarian policy of the Soviet Union, which after the victory in war has grown with a new force.

The Ukrainian studios over traumatic of memory are concentrated on a research of consequences of the Soviet genocide against national history, culture, literature. Having endured several powerful shifts of national consciousness after independence finding society comes back to problems not noticed still the forced-out traumatic memory of the Soviet past. First of all it was reflected in the plot of contemporary literature, which became so-called Lacanian mirror.

Key words: literature, memory, discourse, national identity, totalitarianism, colonialism.

Стаття надійшла до редакції 30.08.2016 р.

© *Пухонська Оксана Ярославівна* – кандидат філологічних наук, докторант кафедри української літератури і компаративістики Інституту філології Київського університету імені Бориса Грінченка.